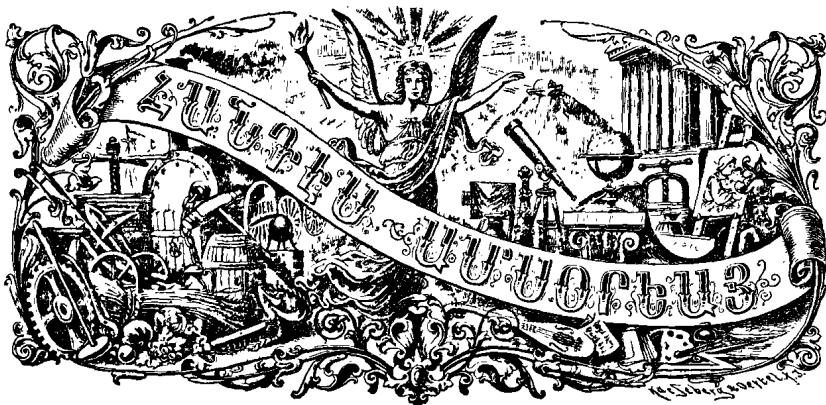

ԲՐՈՅՆԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԿԱՆ, ԸՐՈՒՆՍՏԳԻՏՈՒԿԱՆ

Ժ. ՅԱՐԻ 1896

Տպարան 10 ֆր. տպի — 4 յր. :
Ղեկավարնայ՝ 6 ֆր. տպի — 2 յր. 50 կոպ. :
Սեկ թիւ, կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ. :

ԹԻԻ Տ, ՕԳՈՍՏՈՍ

ՈՐՍՈՐԹՆԱԳԵՅՆ

ԼԵՋՈՒՐԱՆԵԱԿԱՆ

ԵՐԳԻ ԼԵՋՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

(Հարսնութիւն)

Բ. Չայնաորաց ճերմակափայտի խնձր:

որ այս շատ զարմանալի երեւոյթը՝ բնականաբան
օրինաց եւ ձայնական նուազման աղօթեցութեամբը
հետհետեւ յառաջ եկած կողմութիւն մէջ է, եւ
սրան պատճառը՝ միայն ուրաշ - ալապեան լեզուաց
խոսելու - դարձարանաց յարմար սրբիւթեանն
չէ, ինչպէս կը կարծէր Բեալիկի՝ Պէտրէ եւ յամե-
նայն դէպս ընդունել, թէ սուրաշ - ալապեան աղ-
գելն ի մի մարմին չկարգման՝ ձայնաւորաց ներ-

դաշնակութեան նշանները դրութիւն ունենի:
Չայնաւորաց ներդաշնակութիւն ըսելով՝ կ'իմանանք
այն յառակութիւնն, որով աղերս ցուցնող տարր-
ներու ձայնաւորներն՝ արմատ բառին նշանակու-
թիւն տուող ձայնաւորին կը մերձենան կամ անոր
հետ կը նշանան: Օր. կէօր - տիւն - մը - մը կ'ար-
տաբերուի՝ ո՞րն է նախընթաց արմատին պատճա-
ռաւ: Այս երեւոյթը ծնունդ առած է նիւթական
եւ կերպական տարրերուն բաղադրութենէն. մի եւ
նայն բառին մէջ երկու տարրեր ձայնաւորներ ար-
տաբերելու գծուարութիւն կը զգացուի: Եթէ
ծագումը բնիկներ՝ ձայնաւորաց ներդաշնակութիւնն
հնդկ - գերմանական լեզուաց ձայնաւոր - փոփո-
խութեան (ձայնաշրջութեան) հետնայն է, թէպէտ
եւ արդիւնքը՝ քիչ տար հակառակն է: սուրաշ -
ալապեան լեզուաց մէջ վերջապէս ձայնաւորը՝
արմատին ձայնաւորին հետ կը նշանանայ, իսկ հըն-
դիկ - գերմաններին մէջ արմատին ձայնաւորը՝ վեր-
ջապէս ձայնաւորին աղօթեցութեամբը կ'աղաւա-
զուի՝ կամ ըսելէ, կ'արտաբերուի: Ուրաշ - ալապե-
ան լեզուաց այս երեւութիւն պատճառ կրնայ՝ այս
լեզուաց նախալեզուն շեշտելու եղանակին կախում
ունենալ: Կարելի է որ գլխաւոր շեշտը միշտ ար-
մատին վրայ, այսինքն նշանակութիւն ունեցող
տարրին վրայ իյնար, ինչպէս որ ֆիննեան - ուգրեան
լեզուաց մեծագոյն մասին վրայ (հաւաքաբերին,
ֆիններէն եւայն) կը պատահի, իսկ միւս լեզուաց
(չերեմերէն, սիբերերէն եւայն) եւ մեղապերէնի
մէջ՝ կանան է Զարտուրութիւն է օտմաններէն,
ուր շեշտը վերջուր վանկին վրայ կ'իյնայ:

Չայնաւորաց ներդաշնակութեան երեւոյթն
այսպէս կը մեկնեն լեզուագէտք. երբ նշանակա-
զուրկ բառը — աղերս ցուցնողը — արմատին հետ
միանալով մէկ բառ կազմէ, թէ իւր պաշտօնն եւ
թէ իւր գլխաւոր շեշտը կը կորսնցնէ, եւ արմա-
տին ձայնաւոր կը տիրէ բառին վրայ:

լով կ'իմանանք երկու ձայնաորոնեւ մէջ եղած հնչող տիւն (— *U, ևնչպէս gesehen, lesen*) դիւրաւ ըի փոխելով։ Այսպէս լատ․ *os* : *or-is*, *or-are* փոխանակ *os-is*, *os-are*; *corpus*, *genus* — *corporis*, *generis*, փոխանակ *corporis*, *generis*. Եղանակս գերմաներէն *verlieren* կորստանալը, *frieren* սառիլ, փոխանակ *verliesen*, *friesen* բլլալու, ինչպէս *Verlust*, *Trost* եւայլն գործողներէն յայտնի է։

Վերջէն *m* փրբը, յայտնի է, զերստանական *ma, me* եւայլն, արմատին համառոտութիւնն է, տես հայերէն, սիր․ *եմ*, աղ․ *ամ*. ուրեմն *amaveram* ձեռն իւր կազմել մտանք ձեռնելով հետեւեալ նշանաւորութիւնը կ'ուշենայ «սիրող-եղած-էի-ես»։

Յուններէն սկսող կատարելոյն եւ ապառնիքին մէջ *as* արմատը (տ. *ἐλϋ-σ-α, λϋ-σ-ω*) ծածկուած է։ Արեւորականի Բ․ կատարելայն կազմուած է *the* բայարմատով (հնդ. *եւրպ. dha*.) (ե-լս-ծ-դն) եւ նոյն արմատը հնդկերէնի մէջ արդ լծարդու-թեան կատարելայն կը կազմէ. օր. *salbte* (գոթ․ *salbo-da*), *salbten* (գոթ․ *salbo-dedum*). Բաղաւորութիւն մին է, որ կը նշանակէ «ծեւել-բերի-ես»։ Նոյնպէս հայերէն կատարելայն ց (?) (հմմտ. կրցեր — կըստք, արացունք — արգասուք եւ այլն) — աւ — աշ վերջնաւորութիւնը. սիր․ *եմ* ցի «սիրող-ես» եղէն եւայլն։

Այսպիսի եւ նման կազմութիւններ հաստատուելն զոյգ կու տան. որ հնդկերպական լեզուաց չէիքը՝ նախնական բաղադրեալ ձեւերէն յառաջ եկած է։ Թերեւս շատ մը ձեւեր բլլան, որոնց կազմութիւնը դեռ խաւար է մեզի համար. եւ կարելի է միշտ ալ խաւար մնայ, վասն զի լեզուաց զարգացման եղանակը միշտ յուսարող չէ մեզի, սակայն միշտն է հիմնով մեր լուծած ձեւերը բառականապէս զոյգ կու տան, թէ ամէն քերականական վերջնաւորութիւն նախնապէս անխառն ինքնակալ բառեր էրն։

Ուրտի եւ հնդկերպական ձեւերու փոփոխութիւնը՝ նախնապէս քովէ քով գրուած տարբերայն ձուլմանէն յառաջ եկած իրազեկ կցողական կազմութիւն մին է։ Այդ զարգացումը կրնանք Շլայխերին նկարագրած եղանակաւ մտածել։ Երբ հնդկերպական նախնապէս զեռ. իւր ձեւախօսուկան կազմութեան ամէնամեհին տառաձայնի վրայ էր, բառին եւ արմատին մէջ տարբերութիւն չկար։ Վերջէն ըստ պարագայից կրնար սնունտ կամ բայի ի նկարագրի ունենալ։ Գլխաւոր նշանակութիւնը ստատկալընելու համար (կամ տեւողութիւն, կամ վերջնապէս գործողութիւն [հմմտ. օր․ *եմ*]) կամ գործողութեան ուժգնութիւնն աւ կրկնութիւնը [հմմտ. քաւ․ *գեմ* (չ)․ *լեւ*]) եւայլն)՝ պարզապէս

է ձառնմանէ այս հոնինքն նիստամբը *Buggerin* բոսոր (Beiträge zur etymologischen Erläuterung der arm. Sprache, 1891, էջ 44.) Երկու ձայնաոր մէջ գտնուած — *ս*, փոխանակ իւր համագրաւորած շափանքին (շի) միտք, եւււ. շատ անգամ յի իր գաւառի, տառափորութիւն վրէ, որ ի շատաւորի անմիջականութիւնն եւ գիւրմանակն լեզուաց մէջ շատ տարբերակ է. օր. *գեմ*՝ *օր*, լատ. *is*, *գիւր*՝ *is* եւայլն. — զնւ նշանակէ *Siewer* : *Grundzüge der Phonetik* եւայլն. էջ 128. — ձառնմանէ ձայնակ ձայնեւոր փոփոխութիւնն «*եմ* թեմ»։

Ի Բոլոր Միւլլերի «*Եւրոպականութիւն*» երկին մէջ (Ա. 202) էջ 492 ձեռնարկ թէ մեր հինգ քերականական վերջնաւորութիւն անուանանքը, նախնապէս անխառն բառեր էին, եւ կրնայ յառաւի միտքն ու զիրն ունենալ նշանակէս օրէջ լատ. անգեր. — *ձեւ* Գիսպայն, էջ 32։

արմատը կը կրկնուէր. գլխաւոր նշագրին լեզուաց մէջ կատարելայն արմատին կրկնումը զոյգ կու տայ, որնախնիկն հնդ. *եւրպական* կատարելայն ամէնամեհին ձեռն՝ արմատը կրկնելով կը կազմուէր։ Ըստ այսմ եթէ *vid* աւ գիւր, «*գիւր-եւ*» կը նշանակէր ըստ պարագայից, այսինքն «*գիւր-եմ*», *գիւր-եմ*, *գիւր-էի*» եւայլն, գիւրնալու անցեալը կամ կատարելան բլլալը կը բացատրուէր *vid vid* ձեւով, եւ անձնական գիւրմանընթացով եղած էր *vid vid ma*, *vid vid ta*, (*ma* եւ *ta* հոս առաջին եւ երկրորդ գէւրի անաւորող վերջնաւորութիւններն են) բայց ետեւէն այս զատ ըստ ձեւերը միացան եւ եղան *vidvidma* (ինչպէս ուրիշ բոլոր կատարելայն օր․ *գեմ*՝ *եղաւ օրքը* եւայլն.) մինչեւ որ վերջնական հնչողական շրջանին մէջ՝ գլխաւոր արմատին վրայ ներքին մէկ փոփոխութիւն (թաւալում) յառաջ եկաւ, եւ առաջին տարբին համառոտեւելով մէկ բառի ձուլեցեաց. եւ այսպէս կազմուեցան *vivaidma*, *vivaidta* ձեւեր, որմէ վերջին գրին անխառն եղաւ *vivaida*, սակայն *vēda*, *յե. vīdā*, *հ. vī* — *եւ* — *այ* — *ե* — *գիւր* գիւրմով։

Այսպէսով այս վերջին ձեւերու մէջ նոր կազմը տարբի մը — ներքին հնչողականութիւն (թաւալում) — յառաջ եկաւ։ Այս ներքին թաւալումը, զոնէ ըստ մտքին՝ հնչողական (ձայնաւորի փոփոխման) էական նկարագիրը կը համարուի, եւ ձայնափոխութիւն, նուազում, ձայնաւորի ստատկութեան կամ սկստարմուծ անուամբ՝ հնչողական լեզուաց տեւողութիւնը կ'առաջնորդէր ի նկատուի։

Այլն նշողաւորով կարծես որ այս ներքին փոփոխութիւնը՝ տեսակ մը նշանակութիւն կ'առնէր, վասն զի ներքին ձայնի փոփոխութեամբ յառեւորական տարբեր կը բացատրուի։ Եթէ մեր, ողջայն, գլխաւոր եւսերն սեռականի մէջ տարբ. օղջանի, գլխաւոր բլլան, եւ *գամ*, տամ՝ կատարելայն մէջ եւ *իք*, եւ *աւ* կ'ըլլան, կրնայ կարծուիլ որ յղջանակին յառաջ կու գայ ձայնաւորին տարտաւարով (անուշաւ կամ ձայնաշղջի), եւ կատարելայն՝ ձայնին փոփոխութեամբ կամ սկստարմուծը։ Բայց այս ձեւերուն լեզուագիտական զարգացմանը կրնայ գիւրաւ տարբերութիւն, որ այսպիսի կազմութեան եղանակները լեզուին ձայնական եւութիւնէն չեն, այլ լեռնայ Երկրորդական ձայնական երեւու-թով մը մտած են լեզուին մէջ։ Արդի վիճակին մէջ վերջնապէս ինքնին իրենց նշանակութիւնը կորստած են (հմմտ. *սահլան*, *յիւ*, *սի*, *սե*, եւայլն) կրկնութիւններն ի մի միջոցաւած են, եւ միտքած է միայն ձայնի փոփոխութիւնն, որ այն երեւոյթներէն յառաջ եկած է, եւ հիմայ ձեւակերտ տարբեր ի նկատուի։

Արտաբերութեան մէջ անհարթ հարթելու, անմանիւր նմանադիպերեւոր (assimiler) տեսնուած այն անգիտական ձեւաւոր հնչողական այլեւս տարբ. քանի որ հնդկերպական լեզուաց վրայ, որ արմատին միջակ կամ կոկորդական ձայնաւորները՝ քանական վերջնաւորութեան տարբերութեամբ

է Հայերէն, բովանդակութիւն. էջ՝ 716.

է Հայերէն նաեւ, Հայերէնով, Լեզուի կազմութեան գլխաւոր տիպարներն. նկարագրութիւնը. Բերքին 1860, էջ՝ 302.

բէնեալ, ուր, herir՝ վիրաւորել, consolar՝ սփոխել, բառէն՝ սահմանականին մէջ ունիք hiero, hieres, hiere, herimos, heris, hieren — consúelo, consúelas, consuela, consolámos, consoláis, consúelan.

Հաստ մը արտաքրտտ աղդող պատճառներ ալ կան, որոնց հետեւեալեամբը հայեաւորի ներքին փոփոխութիւն մը յառաջ կու գայ. օր. աղ. աղաղկեբէն է d, lead (lid) բառը, փոխութիւն led-de ըլլալու. անոր պատճառն է կազմել տարրին աղեցումէ ետեմին արմատին վերջաւորութեան կրկնութիւնը, Որովհետեւ գերմանական լեզուները կրկնաւոր բաղաձայնէ յառաջ սուղ (կարծ) հայեաւոր մը կ'ունենան, փոխանակ lead-deh՝ ledde հնչուեցաւ. եւ վերջաւորութիւնն կորընաջնիւղով՝ եղաւ led. Այսպէս յառաջ եկած է shot՝ shootէն, fed՝ feedէն, եւ այլն, ի մասնաւորի արդի լեզուաց նկատմամբ՝ այս ամէն ձեւերն իբր ներքին փոփոխութիւններ (թաւառամներ) կը նկատուինք, եթէ ասոնց յառաջադասական (genésiaque) զարգացումն հակառակը չապացուցուներ:

Թառաջ բերուած օրինակներէն՝ (որոնց թիւը կրնաք լեզուին մէջ դարձնել, եթէ ամէն լեզուաց մէջ անհնուած երեւոյթներէն գտնէ մէկ հաստ յառաջ բերել ուզենք)՝ յայտնի է թէ հնգեւորական լեզուաց մէջ տեմնուած այս ներքին թաւառամն այլեւայլ ձեւերը, լեզուի գործարանարութեան արդիւնք չեն, իրենց կազմուելու ժամանակ փոխանական նշանակութիւն մը չունին. միայն երբ անգիտակցօրէն կազմուած իբր ամբողջ մը կը ներկայանան լեզուին մէջ, այն ատեն լեզուի գործածութիւնն՝ այլեւայլ զարգացողական տարբերութիւնները նշանակուի համար, որոշ պարտօններ կը սեպականեն այս հայեալուն ձեւերուն: Հաստ անգամ՝ ծայրական այլեւայլ ձեւերը մի եւ նոյն բառին (արմատին) գաւառական տարբերութիւնները կ'ըլլան. օր. աղ. միջին բարձր գերմ. danne եւ denne, (այժմաւ սովորական dann եւ denn բառերը) թէ՛ նոյն նշանակութիւնն ունին եւ թէ՛ անխափար՝ ժամանակն ու արմատը յայտնելու կը քործածուին: Ըստ պատահման յառաջ եկած ծայրանական տարբերութիւնն օգտակարապէս գործածելու համար, առաջին ձեւը սահմանուեցաւ իբր ժամանակական մակերայ, իսկ երկրորդը՝ իբր շաղկապ: Նոյն իսկ հին այս կերպով կը սահմանուին բառի մը բնական գործածութեամբ յառաջ եկած առումներէն իւր այլեւայլ նշանակութիւնները. օր. հայերէն ի՛, ի) իբր պատճառական շաղկապ, եւ 2) իբր պահանջական շաղկապ: Ար արդարեւք ուրեմն ընդունիլ որ հնգեւորական լեզուաց բառերու հոլովականութիւնն ի սկզբան անդ. ձեւաւորած կազմուած ամբողջ մը չէր, այլ լրիւնացու ժամանակաց հետագայէն յերեւան եկաւ եւ կազմուեցաւ: Ուրեմն ծայրահասական տեսակէտով հոլովական եւ կցողական լեզուաց մէջ տեսակարար տարբերութիւն մը չենք կրնար գնել:

(Հարգանքներ): Է. Գ. ՄՂՆ.

Էստ Կեղեցիկ կ'ուն Delbrück Կր Բաւերոգ լեզու աղանձութեան՝ զորին մէջ էլ 99. "հարգականութեան"

ՉՈՅՆԵԿԸՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԾՈՒ ԲԱՐԲԱՐՈՒՆ

(Հարգանքներ)

Ն ճայնաւորն:

Եւ ճայնաւորին վերայ երկու առթիւ պիտի խօսեմք, այսինքն. 1. Երբ է ճայնաւորն ի-ի կը փոխուի, եւ 2. Երբ է անփոփոխ կը մնայ:

1. Եւ ճայնաւորն ի-ի կը փոխուի:

Մարաշի բարբառին մէջ է կը փոխուի ի-ի. եւ այս փոփոխութիւնն այնչափ յաճախ է եւ բացառութիւնն այնչափ քիչ, որ կրնանք հետեւեալ կանոնը տալ:

Կանոն. Մարաշի բարբառին մէջ է ի-ի կը փոխուի, առանց ձեւէ շեշտական պայմանի:

Օրինակ. Անուն՝. Հիւսիք, իրեւիք, վերէդ, կիտենը, (գետինը), տիրցուն, իրկուշարթի, չե-րիքշարթի, լաթիք, միսն (մեծ), խո (եւ կամ յետ), կիշիրը, միտիւն, աւիլ (աւել), վերէն, թէվեր (թեւեր), իրօզդ (երազդ) կրկն-մօնան (գրեգմանին), իրիք, Նիքիվիք, կարպիս, մազիք, կիտենը, իրիսը, վից, խոփը, աւիլ: Բայ՝ քովիլը (ձեւելը), կիլէ (կ'ելէ), բիրիս, էնիս, մանիլը, իրիլիքէն (եփել + ինիլ թուրքերէն). քելիլը, ուզիսն (ուզիս + ինիլ), Ծափիլը, էնիլիքէն (ընել + ինիլ), խափիս (խափ), խեթիս (խաթիս), կըսիս, տարձիս, չիւցցինիս (չիւցցունես). Չիւլը կանց անցողականի է վերածուած, որ շատ յաճախ կը պատահի գաւառաբարբառին մէջ, կախիս, վառիս, պառկցիս, հազցիս, ուտիլիքէն, տիւնիլը (տիւնա + ինիլ), թափիս (թափա + ինիլ), Ծիլիլիքէն, իլիլիքէն, կիցիլ է (կեցեր է), հէլիլ է (հայեր է), մանիս, հիսիս (հիսեմ), էքոթիս (ըրաթ ձն), պիլենը (պերէ + նը), տիւնա, վախիս, կոսիս, պիլ, ուտիլ, իկիլ է, տիւնիլ, հիծիլ է, նաուիլ է, աւիլ է, աուիլ է երածին:

Վերայիշեալ ընդհանուր կանոնը տալէն ետեւ արժան կը համարենք սակայն հետեւեալ դիտողութեանց վրայ մեր ընթերցողաց ուշադրութիւնն հրաւիրել:

Ա. Գիտաբանութիւն: Միական բառերու մէջ եւն ի-ի կը փոխուի. զոր օր. միսն, խո, վից, իրի կամ պիր, չին եւն:

Բ. Գիտաբանութիւն: Գաւառաբարբառին մէջ եր մանիլին, որ յոգեականի նշան է աշխարհաբարի մէջ, ի-ի կը փոխուի. զոր օր. լաթ — լաթիլ, թեւ — թէվիլ, մազ — մազիլ եւն:

Թիւնը մէկն է անխափարձ լեզուանցաւ, այլ հեռագրեալ զարգացաւ: